

berálové například podporovali rozvoj průmyslového kapitalismu, socialisté tvrdili, že kapitalismus je pouze další třídní společností založenou na nespravedlnosti, a konzervativci se snažili obhajovat a udržet tradiční společenský řád. Toto období politické a sociální transformace zplodilo též ideje nacionalismu, anarchismu, feminismu a demokracie. Třebaže se fašismus i sovětský komunismus objevily až během 1. světové války, obě tyto ideologie čerpaly z idejí a doktrín 19. století. Dokonce i nejmodernější ideologie, o níž se v této knize mluví, tj. environmentalismus, má své kořeny v prudkém odporu proti industrializaci 19. století.

Expanze kolonialismu v letech 1870 až 1914 přidala západním ideologiím celosvětový význam. Politika třetího světa ve 20. století byla formována bojem proti kolonialismu a následnými úkoly výstavby země, a přitom používala jazyk zděděný většinou od Západu. Svůj původní význam si ovšem nezachovaly ani takové ideologie jako socialismus a nacionalismus, ani ideje jako demokracie a revoluce. Západní ideje byly znovu a znovu vykládány a uplatňovány v různých podmínkách a byly spojovány s velice odlišnými politickými cíli. Například africký a arabský socialismus čerpají stejně z tradičních sociálních a náboženských hodnot jako z klasických socialistických doktrín. Jindy byly ideologie třetího světa nezápadní či dokonce protizápadní a odrážely rostoucí význam islámu, který dnes stojí v mnoha částech Afriky a Asie jako hlavní soupeř liberalismu i socialismu. Vývoj třetího světa současně osvěžoval a obohacoval západní ideologie. Novou levici v šedesátých letech například hluboce ovlivnil národněosvobozenecký boj v Asii, v Africe a v Latinské Americe, jakož i teorie partyzánské války od Mao Ce-tunga a Che Guevary. Stejně tak Gándhího filozofie nenásilí a soběstačnosti tradiční indické vesnice inspirovala moderní environmentalismus.

LIBERALISMUS

/1/ ÚVOD

Termín „liberál“ se používá od 14. století, ale měl velmi mnoho významů. Označoval třídu svobodných lidí, tedy lidí, kteří nebyli ani nevolníky, ani otroky. Měl i význam „štedrý“, např. ve spojení štedrá porce jídla a nápojů. V souvislosti se společenskými postoji měl také význam otevřenosti nebo svobodomyšlnosti. Postupně se začal používat v kontextu svobody a volby. Termín „liberalismus“ se objevil mnohem později a poprvé byl použit počátkem roku 1812 ve Španělsku. Ve 40. letech se už v Evropě běžně používal k pojmenování samostatného souboru politických idejí.

Liberalismus jako systematické politické učení do 19. století patrně neexistoval, ale vycházel z idejí a teorií předcházejících tří století. Liberální ideje byly výsledkem pádu feudalismu v Evropě a vzniku tržní neboli kapitalistické společnosti. Liberalismus v mnoha ohledech odrážel aspirace rodící se střední třídy, jejíž zájmy byly v protikladu s etablovanou mocí absolutistických panovníků a pozemkové šlechty. Liberální ideje byly radikální, protože usilovaly o základní reformy a občas dokonce i o revoluční změny. Jak v Anglické revoluci v 17. století, tak v Americké a Francouzské revoluci v 18. století byly přítomny specificky liberální prvky, i když se samo slovo „liberální“ v politickém významu ještě nepoužívalo. Liberálové zpochybňovali absolutní moc monarchie, která spočívala na doktríně Božského práva králů. Namísto absolutismu hájili ústavní a později zastupitelskou vládu. Liberálové kritizovali politická a ekonomická privilegia pozemkové šlechty a nespravedlnost feudalismu, v němž bylo společenské postavení určeno „náhodným narozením“. Podporovali též hnutí za „svobodu svědomí“, tj. vyznání, a zpochybňovali autoritu církve.

O 19. století lze říci, že bylo v mnoha směrech stoletím liberálním. Liberální ideje dobývaly nová území ruku v ruce s industrializací západních zemích. Liberálové obhajovali industrializovaný a tržní hospodářský systém bez vměšování státu, v němž by podnikatelé mohli usilovat o zisk a národy by mohly navzájem svobodně obchodovat. Takový systém průmyslového kapitalismu se nejdříve vyvíjel od poloviny 18. století ve Velké Británii a počátkem 19. století už měl pevně zapečetěné kořeny. Později se rozšiřoval do Severní Ameriky a do kontinentální Evropy směrem od západu na východ. V 20. století zapůsobil průmyslový kapitalismus přitažlivou silou na rozvojové země v Africe, v Asii a v Latinské Americe, zejména když tyto země definovaly svou cestu sociálního a politického rozvoje podle západního vzoru. Země třetího světa však občas této přitažlivosti liberálního kapitalismu odolávaly, protože jejich politická kultura zdůrazňovala spíše pospolitost než jedince. V takových případech byly živnou půdou spíše pro růst socialismu nebo nacionalismu než západního liberalismu. Tam, kde se kapitalismus ve třetím světě ujal (např. v Japonsku), měl tendenci brát na sebe spíše kolektivní než individualistický charakter. Japonská pracovitost je například více motivována skupinovou loajalitou a povinnostmi než sledováním osobního zájmu jedince.

Liberální ideje a hodnoty formovaly západní politické systémy natolik, že se jim obecně říká liberální demokracie. Jde o ústavní systémy v tom, že usilují o omezení státní moci a zabezpečení občanských svobod a jsou zastupitelské v tom smyslu, že politické funkce se tam získávají v soutěživých volbách. Liberální demokracie se vyvíjela nejdříve v západní Evropě a v Severní Americe a později zapustila kořeny v některých částech třetího světa a po politických revolucích v letech 1989 až 1990 i ve východní Evropě. V některých případech zdědily africké a asijské země liberální režim po získání nezávislosti, i když se s ním ne všechny vyrovnaly stejně úspěšně. Největší liberální demokracií světa je stále Indie. Jinde však liberálnědemokratické systémy občas zkrachovaly kvůli nepřítomnosti průmyslového kapitalismu nebo kvůli charakteru domorodé politické kultury. Politická kultura většiny západních zemí je ovšem postavena na základech z liberálněkapitalistických hodnot. Z liberalismu vycházejí ideje svobody slova a projevu, svobody vyznání a práva na vlastnictví majetku a jsou tak hluboce vryty do západních společností, že jsou jen velice zřídka zpochybňovány.

Liberalismus se v praxi stal hlavní ideologií industriálního Západu. Někteří politologové dokonce tvrdí, že existuje zákonitá vazba mezi liberalismem a kapitalismem. Tvrdí to jak kritici, tak zastánci liberalismu.

Marxisté například říkají, že se v liberálních idejích prostě promítají ekonomické zájmy „vládnoucí třídy“ vlastníků bohatství v kapitalistické společnosti, a považují liberalismus za „buržoazní ideologii“. Na druhé straně se liberální teoretici, jako např. Friedrich Hayek, domnívají, že ekonomická svoboda – právo vlastnit a užívat soukromý majetek a nakládat s ním – je základní zárukou politické svobody. Tvrdí proto, že se liberálnědemokratický politický systém a respektování občanských svobod může vyvinout jen v kontextu kapitalistického ekonomického zřízení.

Samotná úspěšnost liberalismu ovšem způsobila i problémy. Liberální ideje a hodnoty jsou natolik hluboce zakořeněny v západním politickém a ekonomickém životě, že je někdy těžké rozlišit liberalismus a „západní civilizaci“ obecně. Liberalismus kromě toho nelze vždy snadno odlišit od jiných západních politických ideologií, jmenovitě od konzervatismu a socialismu, které si často liberální ideje půjčují. Liberální strany proto občas zažívají těžkosti s udržení své přitažlivosti pro voliče. Je to patrné ve Velké Británii, kde Liberální strana, kdysi velká vládní strana, uzavřela nejdříve v roce 1981 volební spojenectví s novou SDP a později se obě strany sloučily a v roce 1988 vytvořily Liberálnědemokratickou stranu. V dvacátém století přicházeli liberálové o podporu ve prospěch labouristické i konzervativní strany, na jejichž politiku měl liberalismus silný vliv. Například duchovním otcem sociálního státu, který po roce 1945 zavedli labouristé, byl liberál William Beveridge. Stejně tak zalíbení, které našla soudobá konzervativní strana v ekonomice „volného trhu“ (zvláště za vlády Thatcherové), se zakládá na idejích raných liberálních ekonomů, jako byl Adam Smith.

Historický vývoj v 19. a 20. století jednoznačně ovlivnil i samotnou liberální ideologii. Když se „nové střední třídě“ podařilo dosáhnout ekonomickou a politickou převahu, změnil se i charakter liberalismu. Radikální až revoluční ostří liberalismu se otupovalo při každém novém úspěchu liberálů. Liberalismus se postupně stával stále konzervativnějším a stále méně se stavěl za změny a reformy a více za udržení stávajících – většinou liberálních – institucí. Liberální ideje nemohly zůstat neměnné. Od konce 19. století začali liberálové s rozvojem industrializace pochybovat a v určitém ohledu i revidovat ideje raného liberalismu. Zatímco první liberálové chtěli, aby stát zasahoval do života občanů co nejméně, moderní liberálové došli k názoru, že by vláda měla odpovídat za poskytování sociální péče, zdravotní péče, obydlí, důchodů a vzdělání a stejně tak by měla řídit hospodářství. Vedlo to k vývoji dvou tradicí uvnitř liberalismu, jimž se říká klasický liberalismus a moderní li-

beralismus. Někteří autoři proto tvrdí, že liberalismus není soudržná ideologie, protože obsahuje protikladné názory, zejména pokud jde o vhodnou úlohu státu. Na druhé straně se liberalismus měnil, stejně jako jiné politické ideologie, s tím, jak se jeho principy uplatňovaly v měnících se historických podmínkách. Žádná politická ideologie není rigidní či monolitická a všechny obsahují celou škálu názorů a někdy i protichůdných tradic. V základech liberálního učení však existuje soudržnost a jednota v podobě zásadního zdůrazňování významu osobní svobody a principů individualismu.

/2/ INDIVIDUALISMUS

/a/ JEDINEC

Individualismus je názor, že nejdůležitější je člověk-jedinec. Liberální učení se zaměřuje na potřeby a zájmy „jedince“, a ne na potřeby a zájmy nějaké skupiny či „kolektivu“. V novodobém světě je individualistická koncepce natolik známá, že se často přehlíží její politický význam. Feudalismus bral málo ohledů na jedince s jeho zájmy a jedinečnou osobní identitou. Na lidi se pohlíželo spíše jako na příslušníky společenské skupiny, k níž patřili, tj. jako na příslušníky rodiny, vesnice, místní komunity či společenské třídy. Jejich život a identita byly z větší části determinovány charakterem těchto skupin a během generací se měnily jen velice málo. Po pádu feudalismu však jedinci stáli před širší škálou sociálních možností pro volbu své životní role. Snad poprvé byli povzbuzováni k tomu, aby mysleli sami za sebe a aby o sobě přemýšleli jako o osobnosti. Například nevolník, jehož rodina žila a pracovala celé generace na stejném kousku půdy, se stal „svobodným člověkem“ a měl možnost si vybrat, pro koho bude pracovat a třeba i příležitost odejít ze zemědělství a hledat si práci v rozvíjejících se městech.

Když se zhroutily jistoty feudálního života, vzniklo nové intelektuální ovzduší, jemuž se někdy říká osvícenství a jindy Věk rozumu. Racionální a vědecká vysvětlení postupně vytlačovala tradiční náboženské teorie a na společnost se začalo stále více pohlížet z hlediska lidského jedince. O lidech se uvažovalo jako o bytostech s osobními a zvláštními

vlastnostmi a kvalitami a každý jedinec měl svou zvláštní hodnotu. Projevilo se to vznikem teorií přirozených práv v 17. a 18. století. Tyto teorie říkaly, že jedinci jsou od Boha vybaveni přirozenými právy, která John Locke definoval jako „život, svoboda a majetek“. Tato práva vlastnil sám jedinec, který byl v tomto smyslu důležitější než kterákoli sociální skupina. Teoretici zastávající přirozená práva proto tvrdili, že by uspořádání společnosti mělo co nejvíce chránit zájmy a potřeby jedince.

Víra v prvotnost jedince je charakteristickým tématem liberální ideologie a silně ovlivnila liberální myšlení. Některé liberály dovedla k tomu, že na společnost pohlíželi prostě jako na soubor jedinců, z nichž všichni usilují o uspokojení vlastních potřeb a zájmů. Tomuto názoru se říká atomismus, protože pojímá jedince jako „izolované atomy“ v rámci společnosti. Když se tento názor dovede do krajnosti, dojdeme k tomu, že „společnost“ jako taková neexistuje, protože je ve skutečnosti jen souborem soběstačných jedinců. Tento extrémní individualismus vychází z předpokladu, že jedinec je egoistický, v podstatě a většinou samostatný a spoléhající sám na sebe. C. B. MacPherson charakterizoval raný liberalismus jako „vlastnický individualismus“, protože – podle něj – považuje jedince za „majitele své vlastní osoby a schopností, který společnosti za ně není nic dlužný“.¹ Pozdější liberálové však měli na lidskou přirozenost optimističtější názor. Domnívali se, že jedinci mají jeden za druhého sociální odpovědnost a zvláště za ty, kteří se o sebe nemohou postarat. Ať je lidská podstata pojímána jako egoistická, nebo altruistická, liberálové jsou zajedno ve své touze vytvořit společnost, v níž by se každý jedinec mohl rozvíjet a realizovat celý svůj potenciál.

/b/ OSOBNÍ SVOBODA

Víra v nejvyšší důležitost jedince vede samozřejmě k angažovanosti za osobní svobodu. Osobní svoboda (nebo svoboda jedince) je pro liberály nejvyšší politickou hodnotou a v mnoha směrech i jedním z principů liberální ideologie. Pro rané liberály byla svoboda „přirozeným právem“, tj. základním předpokladem skutečně lidské existence. Dává jedincům možnost sledovat jejich osobní zájmy tím, že si volí. Volí si, kde budou žít, pro koho budou pracovat, co si koupí atd. Liberálové z pozdější doby

¹ MacPherson, C. B.: *Democratic Theory: Essays in Retrieval*, Oxford: Clarendon Press 1973, s. 199.

pohlíželi na svobodu jako na jediný stav, v němž jsou lidé schopni rozvíjet své schopnosti a nadání a realizovat svůj potenciál.

Liberálové ovšem neakceptují názor, že jedinci mají absolutní právo na svobodu. Bude-li svoboda neomezená, může se stát „povolením“ neboli právem zneužívat druhé. Ve svém díle *O svobodě* (1859) John Stuart Mill napsal, že „moc smí být oprávněně uplatněna na kterémkoli příslušníku civilizované společnosti proti jeho vůli jen za jediným účelem, a tím je zabránit mu, aby škodil jiným“.² Millovo stanovisko je liberální v tom, že byl ochoten připustit jen minimální omezení osobní svobody, a i to jen za účelem zabránění „poškození jiných“. Jasně rozlišoval mezi jednáním, které se týká jen samotného jedince, v němž by měl mít jedinec absolutní svobodu, a jednáním, které se týká jiných a které by mohlo omezovat svobodu druhých jedinců nebo jim způsobit újmu. Mill nepřipouštěl žádné omezování jedince, jehož cílem by bylo zabránit mu, aby si způsobil tělesnou či morální újmu sám. Tento názor tedy předpokládá, že zákony, které nutí řidiče připoutat se nebo motocyklisty nosit helmu, jsou stejně nepřijatelné jako jakákoli forma cenzury, která určuje, co smí jedinec číst nebo poslouchat. Ze stejných důvodů obhajují radikální libertariáni (zastánci teorie absolutní osobní svobody) právo lidí užívat návykové drogy, jako je heroin a kokain. I když má jedinec suverenitu nad svým tělem a duší, musí respektovat skutečnost, že i všichni ostatní jedinci mají stejné právo na svobodu. Moderní liberál John Rawls to vyjádřil v principu, že každý má právo na co nejširší svobodu, která není v rozporu se svobodou všech.

I když jsou liberálové zajedno v hodnotě svobody, ne vždy se shodli na tom, co znamená pro jedince „být svobodný“. Isaiah Berlin v knize *Dvě pojetí svobody* rozlišil „negativní“ a „pozitivní“ teorii svobody. Klasik liberálů se domnívali, že svoboda spočívá v tom, že se jedinec nechá na pokoji, že se nezasahuje do jeho života a že může jednat tak, jak se rozhodne. Tato koncepce svobody je „negativní“, protože počítá s absencí vnějších omezení jedince. Novodobí liberálové zaujali „pozitivní“ pojetí svobody, které Berlin definoval jako možnost být svým vlastním pánem, tj. být autonomní. Aby mohl být jedinec svým vlastním pánem, k tomu je třeba, aby mohl rozvíjet své schopnosti a nadání, rozšiřovat své poznání a realizovat se. Například pro Johna Stuarta Milla obnášela svoboda mnohem více než pouze bytí bez vnějších omezení

² Mill, J. S.: *Utilitarianism, On Liberty and Consideration on Representative Government*. London: Dent 1972, s. 73.

a zahrnovala i možnost lidí rozvíjet se a dosáhnout seberealizace. Tyto protichůdné koncepce svobody nevyvolaly jen akademickou diskuzi v rámci liberalistického směru, ale dovedly navíc liberály k velice rozdílným názorům na žádoucí vztah mezi jedincem a státem.

/c/ SOCIÁLNÍ SPRAVEDLNOST

Liberalismus se velmi zajímá i o otázku rovnosti. Uvažujeme-li o lidech především jako o jedincích, musejí mít stejná práva a zasluhují stejnou úctu. Liberálové věří v univerzalizmus, tj. že všem jedincům jsou vlastní určité společné neboli univerzální rysy, že mají všichni stejnou morální hodnotu. Liberálové například tvrdí, že všichni jedinci jsou vybaveni rovnými právy (jsou rovnoprávní), která mohou využívat z toho titulu, že jsou lidmi – jedná se tedy o „přirozená práva“ nebo jinak řečeno „lidská práva“. Práva nesmějí být vyhrazena jen pro určitou třídu či osobu, jako např. pro muže, bělochy, křesťany nebo bohaté. Následně tedy liberálové zásadně nesouhlasí se sociálními výsadami či výhodami, které užívají určité osoby a které jsou odpírány jiným osobám na základě takových kritérií, jako je pohlaví, rasa, barva pleti, víra, politické přesvědčení nebo sociální původ. Jedinci si musejí být „rovni před zákonem“. Liberálové tedy principiálně odmítali apartheid v Jižní Africe, který rozdělil jedince na základě rasy, i kastovní systém v tradiční Indii, který jedincům přiděluje společenské postavení na základě původu.

Rovnost, k níž se liberálové hlásí, je rovnost příležitostí nebo možností. Všichni a každý jedinec by měli mít stejné šance na stoupání i klesání po společenském žebříčku. Hra života se v tomto smyslu musí hrát na rovném a stejně velikém hřišti. To ovšem neznamená absolutní rovnost, tj. že všichni musejí mít stejné životní nebo sociální podmínky. Liberálové se domnívají, že absolutní rovnost je nežádoucí jednoduše proto, že se lidé nerodí rovní a stejní. Mají nadání pro různé věci, mají různé schopnosti. Někteří jsou připraveni pracovat usilovněji než druzí. Liberálové jsou toho názoru, že je správné odměňovat za zásluhy a schopnosti i za ochotu pracovat – v podstatě to považují za velice důležité, jestliže mají být lidé motivováni k rozvíjení svého vrozeného nadání. Pro liberály rovnost znamená, že jedinci musejí mít stejnou příležitost rozvíjet své nerovné dovednosti a schopnosti.

To vede až k víře v meritokracii, doslova k vládě talentovaných nebo schopných, tj. k víře ve společnost, v níž se nerovnost majetková a ne-

rovnost sociálního postavení zakládají jen na nerovném rozložení schopností mezi lidmi nebo na faktorech, které jsou mimo lidskou kontrolu, jako je štěstí nebo náhoda. Meritokratická společnost se považuje za sociálně spravedlivou, protože jedinci nejsou posuzováni podle pohlaví, barvy pleti nebo vyznání, ale podle talentu a ochoty pracovat, tj. podle toho, co Martin Luther King nazýval „náplní jejich charakteru“.

Bohatství by tedy mělo odrážet zásluhy. Majetek se získává usilovnou prací a využitím schopností. Kdo je schopnější nebo usilovněji pracoval, své bohatství si „vydělal“ a zaslouží si větší blahobyt než ten, kdo je líný nebo neschopný. Bohatství se však nevydělavá jen usilovnou prací jednotlivých osob, ale lze je získat i narozením. Třebaže idea zděděného bohatství neodpovídá přesně meritokratickým principům, většina liberálů ji připouští kvůli tomu, že kdyby se majetek nesměl dědit, zasahovalo by to do práva jedince disponovat se svým majetkem podle vlastního uvážení.

Liberální myslitelé se nicméně nemohou dohodnout, jak by se měly principy sociální spravedlnosti uplatňovat v praxi. V knize *Teorie spravedlnosti* (1971) John Rawls připustil, že lidi je třeba odměňovat za vykonanou práci, protože si uvědomil, že k vytvoření pracovních stimulů je zapotřebí určité míry ekonomické nerovnosti. Nicméně tvrdil, že ekonomická nerovnost je zdůvodnitelná jen tehdy, když je ku prospěchu nejchudších členů společnosti žijících v nejtěžších sociálních podmínkách. Napsal, že sociální spravedlnost je třeba chápat ve významu „nestranností“, což by podle něj mluvilo ve prospěch rovnosti. Rawls tak dospěl k závěru, že spravedlivá společnost je taková, v níž je bohatství přerozdělováno prostřednictvím systému sociální péče ve prospěch méně bohatých. Úplně jiné pojetí sociální spravedlnosti vypracoval Robert Nozick v knize *Anarchie, stát a utopie* (1974) a jeho libertariánské názory připomínají názory Johna Locka ze 17. století. Nozick tvrdí, že jakkoli nespravedlivě bude bohatství rozděleno, je to sociálně spravedlivé za podmínky, že byla dodržena jistá pravidla „chránící spravedlnost“. Patří mezi ně především zásada, že majetek byl nabyt „řádně“ (rozuměj právoplatně), tj. nebyl ukraden nebo získán jiným způsobem porušujícím práva jiných, a že byl „řádně“ převeden z jedné odpovědné osoby na druhou. Nozick se zjevně domnívá, že právo na majetek nelze porušovat ve jménu sociální spravedlnosti, a proto odmítá jakoukoli představu přerozdělování bohatství a s ní i všechny formy sociální péče.

Tyto rozdílné názory na podstatu sociální spravedlnosti jsou odrazem neshod uvnitř liberalismu o tom, za jakých podmínek by se dalo nejlépe dosáhnout spravedlivé společnosti. Podle klasických liberálů vytvořil

růst trhu neboli kapitalistické společnosti, která vytěsnila feudalismus, takové sociální podmínky, v nichž může jedinec prosperovat podle svých zásluh. Jestliže jsou si jedinci v očích zákona rovni, předpokládá se, že mohou využívat rovnoprávné příležitosti a možnosti vzestupu a sestupu po společenském žebříčku. Moderní liberálové naopak cítí, že neomezený kapitalismus vedl k novým formám sociální nespravedlnosti, kdy jsou jedni privilegováni a jiní znevýhodňováni. Proto se staví za zásahy vlády do sociálního a ekonomického života v zájmu větší rovnosti možností, a tím v zájmu přibližování se k sociálně spravedlivé společnosti.

/d/

OBČANSKÁ SPOLEČNOST

Liberálové sice věří v prvotnost jedince a v druhotnost společnosti, ale současně jsou si vědomi, že jedinci vstupují do sociálních vztahů. Jen málo liberálů se dívá na jedince jako na soběstačné robinzony. Jedinci jsou ve skutečnosti schopni úspěšně sledovat osobní zájmy, jen když vstupují do vzájemných vztahů. Jejich ekonomické potřeby mohou být uspokojeny, jen když budou spolupracovat s ostatními a když dosáhnou určitého stupně specializace a budou tak moci využít výhod vyplývajících z dělby práce. Jedinci musejí být s to navzájem obchodovat, aby získali zboží, které sami nejsou schopni vyrobit. Liberální společnost tedy není souborem naprosto soběstačných „atomů“, nýbrž společností, v níž se potřeby a zájmy jedinců uspokojují prostřednictvím vědomé a dobrovolné spolupráce a vytvářením svobodných sdružení.

Základem liberální představy společnosti je koncepce smlouvy. Sdružení a sociální skupiny formují jedinci, kteří navzájem uzavírají smluvní dohody. Smlouva je ujednání, ovšem závazná je pro smluvní strany jen tehdy, když je uzavřena dobrovolně a s plným vědomím jejich „podmínek“. Jestliže je jedinec k uzavření smlouvy donucen silou nebo úskokem, nemá taková smlouva žádnou morální sílu a právně ji nelze vynutit. Smluvní dohody proto jedincům umožňují sdružovat se, aniž by přitom obětovali svou svobodu. Feudální povinnosti, které vyplývaly více z původu než z dobrovolné dohody, jsou pro liberály nepřijatelné. Nevolební například „vázalo“ rolníky k zeměpánovi. Liberálové dávají raději přednost trhu neboli kapitalismu; v něm si pracující může vybrat, kde bude pracovat a pro koho. Vztah mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem má v kapitalistické společnosti smluvní charakter. Obě strany jej uzavírají z vlastního rozhodnutí a sledují přitom své vlastní zájmy.

K plnění smluvních závazků se obě strany zavazují svobodně, a to je právě důvod, proč se smlouvy *musejí* dodržovat a proč *musejí* být v případě potřeby právně vynutitelné.

Nicméně ve společnosti, v níž všichni jedinci sledují osobní zájmy, by mohly narůstat konflikty mezi jedinci nebo mezi skupinami jedinců. Socialisté jsou například toho názoru, že kapitalismus nevyhnutelně plodí sociální nerovnost, která vede k antagonismům společenských tříd. Marxističtí socialisté se domnívají, že třídní konflikt vyústí nakonec ve svržení samotného kapitalismu. Liberálové však odmítají připustit existenci tak zásadního rozporu a věří ve vyváženou společnost. Jedinci a sociální skupiny podle nich sice sledují velmi odlišné zájmy, ale mezi těmito protichůdnými zájmy existuje nějaká hlubší harmonie nebo rovnováha. Zájmy dělníků a zaměstnavatelů se samozřejmě liší; dělníci chtějí vyšší mzdy, kratší pracovní dobu a lepší pracovní podmínky, zatímco zaměstnavatelé chtějí zvyšovat zisky udržením co nejnižší úrovně výrobních nákladů, včetně mzdových nákladů. Tyto protichůdné zájmy se zároveň doplňují: dělníci potřebují práci a zaměstnavatelé potřebují pracovní sílu. Jinými slovy, obě skupiny jsou pro dosažení cílů druhé skupiny nezbytné. Jedinci a skupiny sice sledují vlastní zájmy, ale přirozená rovnováha se nakonec prosadí. Princip rovnováhy ovlivnil liberální učení v mnoha směrech. Dovedl například některé liberály k názoru o rovnováze zájmů mezi konkurenčními skupinami politického systému a přesvědčil je, že i pro mezinárodní vztahy může být charakteristický mír a soulad mezi národy.

Aniž by se obávali, že vyjadřování konkurenčních zájmů a názorů povede k zásadnímu konfliktu, vítali liberálové zdravou rozmanitost přístupů a názorů ve společnosti. Liberální společnost je pluralistická, skládá se z různých skupin a toleruje širokou škálu názorů. Sociální pestrost je přirozená a lze ji odstranit jen politickými represemi nebo, jak se liberálové obávají, nutným konformismem. Liberálové jsou proto zásadně proti cenzuře nebo jakýmkoli snahám o bránění svobodnému vyjadřování názorů ve společnosti. Proto se západních liberálů tak hluboce dotkla *fatwa* neboli rozsudek smrti, který ájatolláh Chomejní vynesl v roce 1989 nad britským spisovatelem Salmanem Rushdiem kvůli vydání knihy *Satanské verše*. Nejdůležitější liberální obhajobu svobodného vyjadřování názorů ve společnosti předložil John Stuart Mill, který napsal, že společnost nemá větší právo měnit názor jedince, než je právo jedince měnit názory ostatních členů společnosti. Zdravá různorodost názorů je jediným způsobem, jak lze ideje a argumenty podrobit zkoušce, a tedy i jedinou cestou, po níž lze dojít k pravdě. Ani demokratické volby

nejdou schopny zjistit pravdu, protože, jak upozornil Mill, většina nemusí mít vždy pravdu. Základem liberálního upřednostňování pestrosti názorů a zájmů ve společnosti je tolerance. Tolerance je ochota připustit názory, s nimiž není souhlas. Liberalismus je někdy kritizován za to, že podporuje společenskou atmosféru bez mravních zábran, jaká údajně vládla v 60. letech a která se promítla v uvolnění či zrušení cenzury, v uzákonění potratů a homosexuality a v některých zemích i prostituce. Extrémní liberálnost či shovívavost je ovšem něco jiného než tolerance, je to úplné zřeknutí se práva soudit názory druhých a připuštění skutečnosti, že všechny svobodně zvolené názory či životní styly jsou rovnoprávné a správné. Liberální společenská morálka je však naopak taková, kde každý může kritizovat názory a chování druhých, ovšem nesmí jim bránit, aby své názory měli, vyjadřovali je a jednali podle nich. Liberálové nejednou opakovali slavný Voltairův výrok: „Nesouhlasím s tím, co říkáte, ale až k smrti budu bránit vaše právo to říkat.“ Někteří liberálové přesto tvrdí, že tato tolerance má své meze a že by se neměla vztahovat na názory, které jsou samy o sobě netolerantní. Liberálové jsou tak zřejmě ochotni hlasovat i pro přijetí zákonů, které brání vyjadřování, dejme tomu, rasistických názorů, nebo těch, které zakazují nedemokratické politické strany. Liberálové podpořili právo islámských fundamentalistů kritizovat obsah *Satanských veršů*, ale zároveň se vyslovili i pro stíhání těch, kdo veřejně podpořili trest smrti nad Salmanem Rushdiem.

/e/ LIBERÁLNÍ STÁT

Liberálové se nedomnívají, že rovnovážná a tolerantní společnost vznikne přirozeně jako výsledek svobodného jednání jedinců a dobrovolných sdružení. V tomto bodě se liberálové neshodují s anarchisty, kteří tvrdí, že právo i vláda jsou zbytečné. Liberálové se obávají, že by svobodní jedinci mohli vykořisťovat jiné svobodné jedince, mohli by krást jejich majetek a dokonce by je mohli i zotročit, kdyby to bylo v jejich zájmu. Kdyby to bylo pro ně výhodné, mohli by porušovat či ignorovat i smlouvy. Ve svobodě jedné osoby je proto vždy obsaženo nebezpečí, že se stane „licencí“ k zneužívání jiných osob. O každém člověku tedy lze říci, že je jednak hrozbou pro ostatní členy společnosti a jednak je v ohrožení ostatními členy společnosti. Naše svoboda vyžaduje, aby ostatním bylo zamezeno pošlapávat naši svobodu, a jejich svo-

boda zase vyžaduje, aby byli chráněni před námi. Liberálové se už tradičně domnívají, že tuto ochranu může poskytnout jen suverénní stát, který je schopen omezovat chování všech jedinců a skupin ve společnosti. Svoboda tedy může existovat jen „na základě zákona“. Jak říkal John Locke, „kde není zákon, není svoboda“.³

Na tomto tvrzení spočívá teorie společenské smlouvy, kterou rozpracovali jako první Thomas Hobbes a John Locke v 17. století a kterou liberálové využívají k objasňování politických povinností jedince vůči státu. Hobbes a Locke popsali život před vznikem státu neboli život ve společnosti, které říkali „přirozený stav“. Jelikož byli jedinci sobečtí, chamtiví a mocichtiví, vedl přirozený stav k nekonečné občanské válce všech proti všem, v níž, řečeno Hobbesovými slovy, „život člověka byl osamocený, bídný, nebezpečný, zvířecí a krátký“. Rozumně uvažující racionální jedinci proto uzavřeli dohodu neboli společenskou smlouvu o vytvoření suverénní vlády, bez níž nebyl možný pořádaný a stabilní život. Všichni jedinci si uvědomili, že je v jejich zájmu obětovat část své svobody a vytvořit právní systém, jinak by byla jejich práva a vlastně i životy v neustálém ohrožení. Hobbes a Locke samozřejmě věděli, že jejich „smlouva“ je historická fikce. Státy ve skutečnosti nevznikají uzavřením formálních dohod mezi občany, kteří chtějí uniknout nebezpečí anarchie. Smysl teorie společenské smlouvy spočívá v tom, že názorně ukazuje, jakou cenu má suverénní stát pro jedince. Jinými slovy, Hobbes a Locke si přáli, aby se jedinci chovali tak, jako kdyby byla jejich historická fikce pravdivá, aby respektovali, dodržovali a poslouchali zákony a vládu na důkaz vděčnosti za bezpečnost a jistoty, které může poskytnout jen suverénní stát.

Teorie společenské smlouvy obsahuje několik důležitých liberálních přístupů ke státu konkrétně a k politické moci obecně. Především říká, že politická moc vychází v určitém ohledu „zdola“. Stát vytvářejí jedinci pro sebe a existuje proto, aby sloužil jejich potřebám a zájmům. Vláda (státní moc) se zakládá na dohodě nebo souhlasu ovládaných. Politická moc proto musí být zákonná, tj. musí být oprávněná nebo přijatelná v očích těch, kdo jsou jí podřízeni. To současně znamená, že občané nemají absolutní povinnost dodržovat všechny zákony ani akceptovat jakoukoli formu vlády. Jestliže je vláda založena na smlouvě, kterou uzavřeli ovládaní, nemůže vláda samotná podmínky této smlouvy porušit. Když zmizí legitimita vlády, lid má právo vzbouřit se. Tento princip roz-

³ Locke, J.: *Two Treatises on Government*. Cambridge: Cambridge University Press 1962, s. 306.

vedl Locke v díle *Dvě pojednání o vládě* (1690) a byl využit ke zdůvodnění tzv. Slavné revoluce v roce 1688, která svrhla Jakuba II. a nastolila ve Velké Británii konstituční monarchii s královským párem Williamem a Marií. Nedvojsmyslně jej vyjádřil i Thomas Jefferson v americké Deklaraci nezávislosti (1776), kde se říká, že když se vláda uchýlí k absolutnímu despotismu, „lid má právo ji změnit nebo svrhnout“.

Teorie společenské smlouvy líčí stát jako soudce či neutrálního rozhodčího ve společnosti. Stát nevytvořila privilegovaná elita s úmyslem vykořisťovat masy, nýbrž byl vytvořen dohodou mezi všemi lidmi. Stát proto ztělesňuje zájmy všech svých občanů, a když se jedinci nebo skupiny dostanou do sporu, vystupuje jako neutrální rozhodčí. Když například jedinci porušují vzájemné smlouvy, uplatní stát „pravidla hry“ a vynutí splnění smluvních podmínek, ovšem za podmínky, že smluvní strany jednaly dobrovolně a s plným vědomím svých činů. Základním charakteristickým rysem takového rozhodčího je, že jeho úkony jsou nestranné a jako takové jsou i pojmány, že přijímá rozhodnutí v zájmu všech a nejen v zájmu několika privilegovaných jedinců. Liberálové tedy považují stát za neutrálního arbitra, který rozhoduje mezi jedinci a skupinami ve společnosti. Někteří liberálové ovšem vidí ve státě něco více než jen pouhého rozhodčího, který je připraven zasáhnout do občanské společnosti jen tehdy, když hrozí svár nebo nespravedlnost. Jasně to vyjádřil německý filozof Hegel ve své práci *Filozofie práva* (1821). Hegel tvrdí, že stát je etická idea, která ztělesňuje kolektivní aspirace společnosti. Stát je podle něj říší „univerzálního altruismu“, která podporuje loajalitu a oddanost vyšším ideálům národa, a to na rozdíl od občanské společnosti, která je říší individualismu a sobeckého chování. Hegel šel tak daleko, že ztotožnil pokrok lidstva s vývojem moderního státu; nazýval to „pochodem Boha na zemi“. Tato víra ve stát jako v pozitivní dobro, a nikoli nevyhnutelné zlo se využívala ke zdůvodnění jak silné vlády, tak vlády zasahující do života jedinců.

// ÚSTAVNÍ VLÁDA

Liberálové jsou na jedné straně přesvědčeni o potřebě vlády a na druhé straně si dobře uvědomují rizika, která v sobě vláda ztělesňuje. Vlády vykonávají suverénní moc, a představují tedy neustálou hrozbu pro svobodu jedince. Všem vládám hrozí, že se stanou tyranii nad jedincem. Raný liberalismus vznikl většinou z kritiky moci absolutních monarchů.

Ve 20. století liberály opět zburcovalo nebezpečí imanentně obsažené ve státní moci, zejména když se v meziválečném období začaly množit totalitní diktatury.

Liberálové se vždy obávali samozvaných vlád. Když je možné vykonávat politickou moc podle osobních rozmarů nebo předsudků vládce, má moc sklony k despotismu a k diktátorství. Typičtí liberálové vlastně věří, že držení politické moci korumpuje samo o sobě a povzbuzuje držitele moci k podrobování a využívání ostatních. Jasně to vyjádřil lord Acton ve svém slavném varování: „Moc má tendenci korumpovat a absolutní moc korumpuje absolutně.“ Liberálové proto usilovali o zavedení principu omezené vlády. Obvykle to mělo podobu volání po „ústavní vládě“. Ústava je soubor norem, které přidělují povinnosti, pravomoci a funkce různým vládním (rozuměj mocenským) institucím. Jsou to tedy normy, která vládnou vládě. Ústava jako taková vymezuje rozsah vládní moci i hranice jejího použití.

Ústavní omezení vlády mají dvě formy. Pravomoci vládních orgánů a politiků lze za prvé omezit zavedením vnějších a obvykle právních omezení. Všechny liberální demokracie s výjimkou Velké Británie, Izraele a Nového Zélandu mají například psanou ústavu, která v jednom uceleném dokumentu kodifikuje hlavní pravomoci a odpovědnost orgánů státní moci. Prvním takovým dokumentem byla Ústava Spojených států z roku 1787. V mnoha případech existuje i Listina práv, kde jsou zakotvena osobní práva a zákonná definice vztahu mezi jedincem a státem. Prvních deset dodatků k americké Ústavě vyjmenovává seznam práv občanů a dohromady se jim říká Listina práv (Bill of Rights). Podobná Deklarace práv člověka a občana (1789) byla přijata během Francouzské revoluce. Kde nemají ani psanou ústavu, ani Listinu práv, jak je tomu například ve Velké Británii, tam liberálové zdůrazňují důležitost psaných zákonů, které by kontrolovaly státní moc (vládu) uplatněním principu právního státu. Zřetelně se to projevilo v 19. století v Německu v koncepci *Rechtstaatu*, tj. státu, kde vládne zákon.

Ústavní vláda může za druhé vzniknout i zavedením vnitřních zábran, které rozloží politickou moc mezi několik institucí, a tak se vytvoří systém „brzd a protiváh“. Montesquieu v 18. století psal, že „moc by měla být brzdou moci“.⁴ Ve všech liberálních politických systémech se projevuje jistá míra vnitřní fragmentace. Lze toho dosáhnout uplatněním doktríny dělby moci, kterou navrhl Montesquieu. Jedná se o učení, že

⁴ Montesquieu, C. de: *The Spirit of Laws*. Glencoe, Ill.: Free Press 1969, s. 150.

zákonodárnou, výkonnou a soudní moc by měly vykonávat tři nezávislé instituce, což zabrání jedinci nebo skupině lidí získat diktátorskou moc. Státní moc v USA je například založena na přesném rozdělení moci mezi Kongres, prezidentský úřad a Nejvyšší soud. Zvláštní důraz se klade i na zásadu nezávislosti soudů. Soudy vykládají zákony, a tím kontrolují i rozsah pravomocí samotné státní moci. Mají-li soudy kontrolovat pravomoci legislativy a exekutivy, musejí být formálně nezávislé a politicky nestranné. Podobná dělba moci existuje ve většině liberálních států i mezi centrálními a místními orgány státní moci. Nejradikálnější formou dělby moci je federace (USA, Kanada, Austrálie, Indie, Německo), v níž každá úroveň státní moci dostane přidělenou škálu suverénních pravomocí, které jsou definovány a zaručeny v ústavě.

Liberální konstitucionalismus měl ovšem i své protivníky. V průběhu Francouzské revoluce vznikla radikální demokratická tradice, která čerpala inspiraci z díla Jeana Jacquese Rousseaua *O společenské smlouvě* (1762). Rousseauovo pojetí společenské smlouvy se značně rozcházelo s teoriemi Locka a Hobbese, které spočívaly na velice pesimistické představě „přirozeného stavu“. Podle Rousseaua jsou lidé v podstatě nevinné bytosti, vybavené dobrotivostí a rozumem. Tato představa se někdy líčí jako „ušlechtilý divoch“. Lidé se své suverenity nemohou a nesmějí vzdát ve prospěch žádné vlády či vládce. Suverenita lidu diktuje, aby vláda vycházela z „obecné vůle“, tedy z kolektivních zájmů společnosti neboli z toho, co by lidé chtěli, kdyby konali nesobecky. Podle Rousseaua vyžaduje svoboda přímou demokracii, tj. přímou a neustálou účast všech občanů na záležitostech vlády. Odmítal proto jak princip ústavní vlády, tak princip zastupitelské vlády.

Hlavní liberální proud a tradice se nicméně distancovaly od Rousseaua i od rizik neomezené demokracie. Jedním z prvních kritiků byl Benjamin Constant, obdivovatel britské konstituční tradice a autor francouzské Ústavy z roku 1830. Constant tvrdil, že Rousseau předložil klasickou antickou koncepci svobody jako kolektivní a přímé účasti veřejnosti na vládě. Taková svoboda je ovšem doprovázena obětováním osobní nezávislosti, což se nevyplatilo v průběhu hrůzovlády za Francouzské revoluce. Constant naopak podporoval tzv. moderní pojetí svobody, kterou definoval jako právo „každého člověka“ podřídit se jen zákonům. Constant přitom podpořil typicky liberální upřednostňování občanské svobody, tj. právo být svobodný od vlády, a nikoli autonomie, tedy právo účastnit se na vládnutí. Liberálové se vždy považovali za obhájece svobody proti pošlapávání demokracie. Jasně se to projevilo v knize Alexise de Tocquevilla *Demokracie v Americe* (1840). Tocque-

villův přístup k demokracii byl rozpolcený. Ve svých raných dílech chválil výsledky, kterých Amerika dosáhla při budování demokratických institucí, aniž by upadla do stavu, kdy vládne dav. V pozdějších dílech nicméně varoval, že demokracie představuje hrozbu především pro individualitu, že veřejné mínění má sklon k uniformitě a stagnaci, a toto nebezpečí Tocqueville nazýval „tyranii většiny“. O vztahu mezi liberalismem a demokracií se podrobněji pojednává v 10. kapitole.

/3/

KLASICKÝ LIBERALISMUS

Klasický liberalismus je první z liberálních tradic. Klasické liberální ideje se vyvíjely za přechodu od feudalismu ke kapitalismu a svého vrcholu dosáhly v prvních fázích industrializace v 19. století. Klasickému liberalismu se proto někdy říká i „liberalismus devatenáctého století“. Jeho kolébkou se stala Velká Británie, kde byla kapitalistická a průmyslová revoluce nejdál. Jeho ideje měly vždy hlubší kořeny v anglosaských zemích, zejména ve Velké Británii a v USA.

Klasické liberální ideje mají celou řadu podob, ale jejich společným znakem je víra v negativní svobodu. Jedinec je svobodný natolik, nakolik jiní nezasahují do jeho života. Jak bylo řečeno výše, svoboda je absence vnějších omezení jedince. Toto pojetí svobody jasně rozlišuje mezi státem a jedincem. Stát je utlačující subjekt, protože má pravomoc trestat své občany, může jim ukládat pokuty a brát jim tímto způsobem jejich majetek, může je zavírat do vězení a zbavovat je tak svobody a navíc má k dispozici i absolutní trest, s jehož pomocí může stát zbavit občana i života. Vytvoření státu, třebaže prostřednictvím společenské smlouvy, v sobě nezbytně nese i obětování osobní svobody, protože jedinec už nemůže jednat tak, jak chce. Za „říši svobody“ proto klasičtí liberálové považují občanskou společnost, zatímco stát je „říše donucení“. Stát je přinejlepším nezbytné zlo. Je nezbytné v tom smyslu, že když nic jiného, tak alespoň zavede pořádek a bezpečnost a zajistí vynucování smluv, a občanská společnost tedy už nemůže existovat v „ne-civilizovaném stavu“. Stát je zlo v tom smyslu, že společností vnucuje kolektivní vůli a omezuje svobodu a odpovědnost jedince. Pro klasický liberalismus je tedy charakteristické přesvědčení o potřebě minimálního státu, který by vystupoval pouze v roli „nočního hlídače“. tj. jeho úloha

by se omezovala jen na ochranu jedinců před jimi samotnými. Všechny ostatní funkce by měly být v rukou suverénních jedinců.

Přání omezit co nejvíce kolektivní moc vlády a tím rozšířit osobní odpovědnost jedinců bylo zvláště populární v 19. století. Tehdy se mělo za to, že příchod průmyslového kapitalismu vytvořil takové podmínky, které umožňují jedincům sledovat jejich vlastní zájmy a převzít odpovědnost za své životy. Jestliže jsou jedinci soběstační, pocítují jen malou potřebu státu, a když, tak jen kvůli zajištění základního veřejného pořádku. Klasický liberalismus se ovšem neomezuje jen na 19. století, nejsou to jen ideje hodné zájmu historiků. Přitažlivost jeho principů a teorií znovu vzrostla v druhé polovině 20. století a jeho vliv byl opět největší ve Velké Británii a ve Spojených státech. Oživení klasického liberalismu v naší době bylo do značné míry reakcí na stále silnější zasahování státu do ekonomického a společenského života, kterýžto vývoj je charakteristický pro výkon vlády v 20. století, zejména po roce 1945.

/a/

PŘIROZENÁ PRÁVA

Velký vliv na liberální ideologii měli teoretici přirozených práv 17. a 18. století, John Locke v Anglii a Thomas Jefferson v Americe. Současné politické diskuze se hemží „právy“ a požadováním „práv“. Občané si nárokovali a nárokují spoustu práv, kterým se říká „přirozená práva“, „lidská práva“, „občanská práva“, „politická práva“ a podobně. Rozsah nárokováných práv se pohybuje od svobody projevu a vyznání až po právo na práci a na bezplatnou zdravotní péči. V roce 1948 přijala Organizace spojených národů Všeobecnou deklaraci lidských práv a v roce 1953 byla přijata Evropská konvence o lidských právech. Práva si nárokovaly i skupiny, například v případě „odborářských práv“ nebo „práva na národní sebeurčení“. Kromě toho byly nedávno vzneseny nároky i na práva pro „zvířata“ a environmentalistická teorie požaduje uznat „práva rostlin“ a „práva planety“.

Právo je nárok neboli oprávnění, že někdo nebo něco smí určitým způsobem jednat nebo vyžadovat určité zacházení. Pro Locka a Jeffersona byla práva přirozená, tj. lidé jsou vybaveni právy od přírody nebo od Boha. Přirozeným právům se dnes všeobecně říká lidská práva. Řečeno slovy Jeffersona, jsou to práva „nezcizitelná“, protože lidé na ně mají nárok z toho titulu, že jsou lidmi, a v tomto smyslu jim je nelze odebrat. Přirozená práva se tedy považují za základní podmínku skutečně lidské

existence. Locke našel tři přirozená práva: „právo na život, svobodu a majetek“. Jefferson neshledal majetek přirozeným čili Bohem daným právem a považoval jej za právo, které se vyvinulo, protože to bylo pro lidi výhodné. V americké Deklaraci nezávislosti proto označil za nezci- zitelná práva právo na „život, svobodu a úsilí o štěstí“.

Idea přirozených neboli lidských práv měla na liberální myšlení značný vliv. Thomase Hobbesa a raného liberála Johna Locka například odlišuje váha, kterou těmto právům připisují. Jak už bylo vysvětleno, oba tito myslitelé se domnívali, že vláda vznikla prostřednictvím „společenské smlouvy“. V knize *Leviathan*, kterou napsal v době anglické občanské války, však Hobbes tvrdil, že jen silná vláda, nejlépe monarchie, je schopna zavést do společnosti pořádek a bezpečnost. Byl ochoten raději vybavit krále suverénní neboli absolutní mocí, než by riskoval návrat do „necivilizovaného stavu“. Občan by se proto měl smířit s jakoukoli formou vlády, protože i represivní vláda je lepší než žádná vláda. Hobbes tedy klade potřebu pořádku nad touhu po svobodě. Locke se na druhé straně stavěl proti svévolné neboli neomezené vládě. Vláda byla zřízena v zájmu ochrany tří základních práv (práva na život, svobodu a majetek). Když stát tato práva skutečně chrání, měli by občané státní moc respektovat a dodržovat zákony. Kdyby ovšem vláda práva svých občanů porušovala, mají občané právo na vzpouru. Locke na rozdíl od Hobbesa schvaloval Anglickou revoluci v 17. století a tleskal zřízení konstituční monarchie v roce 1688. Liberálové později často využívali ideu osobních práv ke zdůvodnění lidové vzpoury proti tyranii vlády.

Locke navíc považoval smlouvu mezi státem a občanem za specifickou a omezenou; jejím smyslem byla totiž podle něj jen ochrana vymezeného souboru přirozených práv. Locke proto věřil v omezenou vládu a chápal oprávněnou roli vlády v omezeném rozsahu jen jako ochranu „života, svobody a majetku“. Funkce vlády tedy nesmí překračovat „minimální“ funkce v podobě udržování veřejného pořádku a ochrany majetku. Další otázky a povinnosti jsou zcela správně jen záležitostí jedinců. O sto let později vyjádřil Thomas Jefferson stejný pocit svým výrokem, že „nejlepší je taková vláda, která vládne nejméně“.

/b/ UTILITARISMUS

Teorie přirozených práv nejsou jediným základem raného liberalismu. Jinou a velice vlivnou teorií lidské přirozenosti předložili počátkem

18. století utilitaristé, jmenovitě pak Jeremy Bentham a James Mill. Bentham pohlížel na ideu práv jako na „nesmysl“ a přirozená práva nazval „nesmyslem na chůdách“. Místo nich navrhl podle něj vědeckější a objektivnější ideu, že jedinci jsou motivováni osobním zájmem a že tyto zájmy lze definovat jako touhu po rozkoši nebo štěstí a přání vyhnout se bolesti. Bentham a Mill tvrdili, že si jedinci při každém činu spočítají, kolik rozkoše a bolesti jim může přinést, a rozhodnou se pro takový postup, který slibuje co nejvíce rozkoše a co nejméně bolesti. Podle utilitárních myslitelů bylo možné kvantifikovat štěstí a bolest z hlediska prospěšnosti neboli užitku tím, že se vezme v úvahu jejich intenzita, trvání a tak dále. Považovali lidi za maximalizátory prospěšnosti, kteří usilují o co největší rozkoš a o co nejmenší bolest nebo nepříjemnosti.

Princip prospěšnosti je kromě toho morálním principem v tom smyslu, že předpokládá, že „správnost“ jednání, rozhodnutí či dokonce vládní politiky lze zjistit podle toho, zda vedou ke štěstí. Tak jako si může každý jedinec spočítat, co je morálně dobré podle množství rozkoše, kterou mu dané jednání přinese, tak lze použít princip „největšího štěstí pro co největší počet lidí“ k zjištění, která politika je pro společnost jako celek nejprospěšnější. V první polovině 19. století se kolem Benthama seskupila skupina myslitelů a teoretiků, která si říkala Filozofičtí radikálové a která na základě představy obecné prospěšnosti navrhla řadu sociálních, politických a právních reforem.

Ideje utilitaristů měly na liberalismus silný vliv. Zejména mu poskytly filozofii morálky, která vysvětluje, jak a proč jednají jedinci tak, jak jednají. Utilitární pojetí lidí jako racionálních bytostí jednajících ve vlastním osobním zájmu převzaly i pozdější generace liberálních myslitelů. Kromě toho se mělo za to, že každý jedinec je schopen poznat své vlastní zájmy. Nemůže to za něj udělat nějaká otcovská autorita, například stát. Bentham tvrdil, že jedinci jednají tak, aby dosáhli rozkoše nebo štěstí jakýmkoli dovoleným způsobem. Nikdo jiný nemůže posoudit kvalitu a míru jejich štěstí. Jestliže je tedy jedinec jediným soudcem toho, co mu přinese rozkoš, pak jen jedinec může říci, co je morálně správné.

Na druhé straně mohou být utilitární ideje i neliberální. Bentham tvrdil, že princip prospěšnosti lze uplatnit na společnost jako celek a nejen na chování lidského jedince. Instituce a zákony lze posuzovat měřítkem „největšího štěstí“. V této formulaci je ovšem majoritární komplikace, protože pracuje s pojmem štěstí „největšího počtu“ jako s normou pro posuzování toho, co je morálně správné, a umožňuje tedy, aby zájmy většiny převážily nad zájmy menšiny. Liberálové se však zcela opačně domnívají, že by všichni a každý jedinec měl mít právo na sledování

vlastních zájmů, a nejen ti jedinci, kteří se náhodou ocitnou mezi většinou. Obávají se, že se neomezená vláda většiny stane tyraní nad menšinou i jedincem.

/c/ EKONOMICKÝ LIBERALISMUS

VOLNÝ TRH

Druhá polovina 18. a první polovina 19. století byly svědky vzniku klasické ekonomické teorie v dílech politických ekonomů Adama Smitha a Davida Ricarda. Smithovo *Bohatsví národů* (1776) bylo v mnoha ohledech první ekonomickou učebnicí. Jeho ideje vycházely z liberálních a racionalistických předpokladů o lidské přirozenosti a představovaly hodnotný příspěvek do diskuze o vhodné úloze státu v občanské společnosti. Tak jako další směry raného liberalismu i klasická politická ekonomie vznikla nejdříve ve Velké Británii a její ideje byly nadšeně přivítány ve Velké Británii a v USA.

Adam Smith psal svou knihu v době, kdy stát široce zasahoval do ekonomické aktivity. Merkantilismus jako dominantní ekonomická idea 16. a 17. století povzbuzoval vlády k zásahům do hospodářského života ve snaze podnitit export zboží a v naději, že omezí import. Smithova ekonomická díla útočila na merkantilismus a prosazovala princip, že ekonomika funguje nejlépe tehdy, když ji vláda nechá na pokoji.

Smith přemýšlel o ekonomice jako o trhu, vlastně jako o několika vzájemně propojených trzích. Domníval se, že trh funguje podle přání a rozhodnutí svobodných jedinců. Svoboda v tržních podmínkách znamenala podle něj svobodu volby, možnost podnikatele zvolit si, jaké zboží bude vyrábět, možnost dělníka vybrat si zaměstnavatele a možnost spotřebitele vybrat si zboží nebo služby, které si koupí. Vztahy na trhu mezi zaměstnavateli a zaměstnanci i mezi kupujícími a prodávajícími byly tedy dobrovolné a smluvní. Klasičtí ekonomové předpokládali, že jedinci jsou vedeni materiálním zájmem a že jsou motivováni přáním dosáhnout rozkoše nebo štěstí tím, že získají majetek a budou jej užívat. Ekonomická teorie vychází většinou z ideje „ekonomického člověka“, tj. z představy lidí jako maximalizátorů prospěšnosti zaměřených na získávání materiálních statků.

Přitažlivost klasické ekonomie spočívala v tom, že i když byl každý jedinec veden osobním materiálním zájmem, na ekonomiku se pohlíželo

tak, že funguje a pracuje podle diktátu určitého souboru neosobních vlivů či tlaků – tržních sil –, které mají přirozenou tendenci podporovat ekonomickou prosperitu a blahobyt. Žádný jednotlivý výrobce nemůže například stanovit cenu svého zboží, protože ceny určuje trh podle množství zboží nabízeného k prodeji a podle počtu spotřebitelů, kteří chtějí toto zboží koupit. Jedná se vlastně o nabídku a poptávku. Trh je samoregulační mechanismus a nepotřebuje vedení zvenčí. Trh by měl být oproštěn od zásahů státu, protože jej řídí, řečeno spolu s Adamem Smithem, „neviditelná ruka“. V ideji samoregulačního se trhu se promítá liberální víra v přirozeně existující harmonii protichůdných zájmů ve společnosti. Zaměstnavatelé, dělníci i spotřebitelé jednají ve svém nejlepším zájmu, ale tržní síly zajistí slučitelnost těchto zájmů: podnikatelé mohou například vydělat zisk, jen když budou vyrábět zboží, které si spotřebitel bude chtít koupit.

Pozdější ekonomové používali „neviditelnou ruku“ k vysvětlení toho, jak lze pomocí tržního mechanismu vyřešit takové ekonomické problémy, jako je nezaměstnanost, inflace nebo deficit platební bilance. K nezaměstnanosti například dochází, když je na trhu více lidí připravených pracovat než disponibilních pracovních míst, jinými slovy nabídka pracovní síly převyšuje poptávku po ní. Výsledkem bude, že tržní síly stlačí „cenu“ práce, tj. sníží mzdy. Když spadnou mzdy, budou moci zaměstnavatelé zaměstnat více dělníků a nezaměstnanost se sníží. Tržní síly tak mohou odstranit nezaměstnanost, aniž by k tomu potřebovali zásah státu, za podmínky, že úroveň mezd bude, tak jako ostatní ceny, flexibilní. Volný trh povede i k ekonomické efektivitě. Každou firmu ukazuje diktát zisku, který výrobce nutí k udržování nízkých nákladů. Rozhazovačnost a neefektivnost se netolerují. Možnost příliš vysokých zisků na druhé straně znemožňuje konkurenci. Budou-li v některém odvětví neobvykle vysoké zisky, přiláká to ostatní výrobce ke vstupu do tohoto odvětví, tím se zvýší výroba a sníží se jak ceny, tak míra zisku. Ekonomické zdroje jsou lákány vždy tam, kde najdou své nejlepší využití, což znamená, že utíkají z upadajících odvětví do rostoucích. Trh je schopen i rychle reagovat, protože je neustále poháněn přáními spotřebitelů. Teoreticky je spotřebitel suverénní: chtějí-li si firmy udržet výdělečnost, musejí si zjistit potřeby a přání spotřebitelů a uspokojit je. Tržní síly tak přirozeně podporují prospívající a efektivní ekonomiku, která automaticky reaguje na jakoukoli změnu ve spotřebitelské poptávce.

Ideje volného trhu se ve Velké Británii a v USA 19. století staly doslova ortodoxním ekonomickým náboženstvím. Vrcholu dosáhlo učení o volném trhu v doktríně *laissez-faire*, doslova „nechat být“. Jde o ideu,

že stát by neměl plnit ekonomickou roli a měl by prostě nechat ekonomiku na pokoji a umožnit podnikatelům, aby jednali tak, jak se jim zlíbí. Doktrína *laissez-faire* se stavěla proti všem zákonům o pracovních podmínkách v továrnách, včetně právní úpravy zaměstnávání dětí, omezení pracovní doby a právní úpravy pracovních podmínek. Tento ekonomický individualismus se opíral o přesvědčení, že neomezená honba za ziskem vede k obecnému prospěchu. Ideje *laissez-faire* si zachovaly silnou pozici ve Velké Británii po celé 19. století a v Americe nebyly seriózně zpochybňovány až do 30. let našeho století. Reaganova administrativa v USA a vláda Thatcherové ve Velké Británii v druhé polovině 20. století oživily víru ve volný trh. Obě tyto vlády předpokládaly, že podpoří efektivitu a růst, když vytáhnou „umrtvující ruku“ státu z ekonomiky a dovolí, aby se prosadila přirozená vitalita tržního mechanismu. Ve Velké Británii to znamenalo radikální privatizaci, výprodej znárodněných odvětví do soukromých rukou v naději, že se tyto podniky stanou efektivnějšími a odpovědnějšími vůči spotřebiteli. Tyto ideje podrobněji rozebírá 3. kapitola v souvislosti s Novou pravicí.

VOLNÝ OBCHOD

Víra raných liberálů ve volný trh se nevztahovala jen na národní ekonomiku, ale i na mezinárodní vztahy. To je dovedlo k ideji volného obchodu, tj. k představě, že by do mezinárodního obchodu stát neměl zasahovat formou cel ukládaných na dovážené zboží, importních kvót či dotací nespravedlivě zvýhodňujících zboží jedné země před druhou. Tato idea získala brzo podporu nejdříve ve Velké Británii. Obhajoval ji Richard Cobden a John Bright, vedoucí osobnosti Ligy proti obilním zákonům, která ve 40. letech minulého století bojovala proti clům na obilí dovážené do Velké Británie. Ligu podporovali i výrobci z oblasti Manchesteru, kteří doufali v reciproční snížení cel na britské průmyslové výrobky vyvážené do kontinentální Evropy. Cobdenovým a Brightovým idejím se proto někdy říká „manchesterský liberalismus“. Pro volný obchod měli politické i ekonomické zdůvodnění. Ekonomická argumentace Cobdena a Brighta vycházela z názoru Davida Ricarda, že volný obchod bude mít příznivé důsledky na mezinárodní obchodní výměnu a země z něj budou mít vzájemný prospěch, protože se budou moci specializovat na výrobu takového zboží a služeb, pro něž mají nejvhodnější podmínky z hlediska podnebí, přírodních zdrojů, obyvatelstva, dovedností atd. Ekonomové této teorii říkají teorie komparativní výhody.

Z Cobdenova hlediska však volný obchod přinášel více politických

výhod. Obchodní výměna povede k vzájemné ekonomické závislosti, a to značně oddálí možnosti vzniku mezinárodních konfliktů a válek. Ve skutečnosti by volný obchod podpořil kosmopolitismus, větší porozumění a harmonii mezi národy světa. Volný obchod byl podle Cobdena jako „princip gravitace ve vesmíru“, který by držel národy různých ras, vyznání a jazyků „v poutech věčného míru“. Tato představa politické a hospodářské harmonie opět spočívala na víře v přirozenou rovnováhu v mezilidských vztazích.

Po zrušení obilních zákonů v roce 1846 triumfoval princip volného obchodu ve Velké Británii a posléze jej převzaly i Spojené státy a většina kontinentální Evropy. V dobách mezinárodních krizí ovšem jeho přitažlivostbledla, např. koncem 19. století a v průběhu velké hospodářské krize ve 30. letech 20. století, kdy se rozmáhal protekcionismus. Po 2. světové válce zreorganizovaly vítězné mocnosti mezinárodní ekonomický řád na základě principu volného obchodu. V roce 1946 vznikla Všeobecná dohoda o clech a obchodu (GATT) s cílem projednat odstranění či snížení celních překážek a zabránit návratu k protekcionismu. Liberálové tvrdí, že výsledný růst mezinárodního obchodu po roce 1945 sehrál roli důležitého faktoru při zajišťování blahobytu a mezinárodní harmonie v poválečném období. V minulosti vedl protekcionismus a ekonomický nacionalismus k mezinárodnímu napětí, konfliktům a válkám. Liberálové poukazují na to, že první i druhé světové válce předcházelo zhroucení mezinárodního obchodu a zavádění protekcionistických opatření v širokém měřítku. Ani volný obchod se ovšem neobejde bez kritiků, kteří tvrdí, že jde pouze o odraz ekonomických zájmů těch zemí, které momentálně ve světové ekonomice dominují. Jde o politiku, která vyzývá slabší země, aby otevřely trhy pro zboží silnějších zemí. To by mohlo vysvětlovat, proč byla Velká Británie tak silným zastáncem volného obchodu v 19. století, zatímco USA jsou jeho hlavní oporou ve století dvacátém.

/d/ SOCIÁLNÍ DARWINISMUS

Specifickým rysem klasického liberalismu je jeho přístup k bídě a sociální rovnosti. Individualistické politické přesvědčení vysvětluje sociální situaci lidí spíše z hlediska nadání a usilovnosti jedinců. Jedinci ze svého života dělají to, co chtějí a co mohou. Volný trh umožňuje všem jedincům sledovat osobní zájmy, a je tedy garancí sociální spravedlnosti.

Schopní a usilovní se budou mít dobře, zatímco neschopní a líní ne. Tuto ideu nezapomenutelným způsobem zformuloval Samuel Smiles v názvu své knihy z roku 1859 *Svépomoc*, která začíná poučkou: „Nebesa pomáhají těm, kdo si pomáhají sami.“ Ideje osobní odpovědnosti využili zastánci politiky *laissez-faire* v 19. století. Richard Cobden se například na jedné straně zastával zlepšení podmínek pracujících tříd, ale na druhé straně tvrdil, že by to mělo vyplynout z „jejich vlastního úsilí, a ne ze zákona“. Radil jim: „nevzhlížejte k parlamentu, dívejte se na sebe“.⁵

V nejobnaženější podobě vyjádřil ideje spoléhání na vlastní síly Herbert Spencer v díle *Člověk kontra stát* (1884). Spencer vypracoval silnou obranu doktríny *laissez-faire*, která vycházela z idejí britského vědce Charlese Darwina a z jeho stěžejního díla *O původu druhů* (1859). Darwin se pokusil vysvětlit rozmanitost druhů žijících na zemi teorií evoluce. Říkal, že každý živočišný druh prošel řadou náhodných fyzických a mentálních změn neboli mutací. Tyto změny některým druhům vyhovovaly a pomohly jim přežít a prosperovat. Jiné mutace byly méně příznivé a přežití značně ztížily, či dokonce znemožnily. Tak se na zemi vyvinula široká škála živočišných druhů, zatímco jiné druhy vyhynuly. Právě proces „přirozeného výběru“ rozhodl o tom, které druhy jsou ze své podstaty způsobilé k přežití a které ne. I když Darwin osobně tyto ideje aplikoval jen na přírodu, brzo se jich ujali teoretici společenských věd a vytvořili z nich sociální a politické teorie. Spencer například tvrdil, že proces přirozeného výběru probíhá i v lidské společnosti, pro niž je charakteristický princip „přežití nejvhodnějších“. Společnost líčil jako boj o přežití mezi jedinci. Ti, kdo jsou od přírody nejlépe vybaveni k přežití, stoupají k vrcholu, a ti méně vybaveni padají ke dnu. Nerovnost majetková, sociálního postavení a politické moci je podle toho přirozená a nevyhnutelná a stát by se vůbec neměl pokoušet do tohoto procesu zasahovat. Jakákoli snaha o pomoc či podporu chudých, nezaměstnaných či znevýhodněných je vlastně proti samotné přírodě. Spencerův americký žák William Sumner tento princip vyhlásil zcela nepokrytě v roce 1884, kdy napsal, že „opilec ve strouze je přesně tam, kde má být“.⁶

Liberalismus vyznávající sociální darwinismus stojí v ostrém protikladu s ideou sociální péče. Jestliže stát poskytuje peníze, podpory, bezplatné vzdělání a bezplatnou zdravotní péči, jedinec je povzbuzován k lenosti a je zbaven sebeúcty. Když jsou ale lidé vedeni k tomu, „aby stáli

⁵ Cobden, R.: *Speeches on Public Policy*. Ed. J. Bright and J. E. T. Rogers. London 1878, s. 297.

na vlastních nohách“, váží si sami sebe a stávají se produktivními členy společnosti. Tyto ideje se neomezují jen na 19. století, ale v druhé polovině 20. století ovlivnily i myšlení Nové pravice. Reaganova administrativa se snažila podporovat „pionýrskou ideologii“, která zdůrazňovala spoléhání na vlastní síly a podnikavost, a vláda Thatcherové ve Velké Británii útočila na „kulturu závislosti“, kterou podle ní podporoval pečovatelský stát, a snažila se místo ní pěstovat „kulturu podnikavosti“.

14/ MODERNÍ LIBERALISMUS

Moderní liberalismus se někdy nazývá „liberalismem dvacátého století“. Tak jako byl vývoj klasického liberalismu v 19. století úzce svázán se vznikem průmyslového kapitalismu, ideje moderních liberálů souvisejí s dalším rozvojem industrializace. Industrializace přinesla některým lidem obrovský růst bohatství, ale jejím průvodním jevem byly i městské chudinské čtvrti, brlohy, bída, nevědomost a choroby. Sociální nerovnost navíc už nebylo možné déle ignorovat, protože sílicí průmyslová dělnická třída byla příliš na očích i s jejími nízkými mzdami, nezaměstnaností a ponižujícími životními a pracovními podmínkami. Tento vývoj měl vliv na britský liberalismus od konce 19. století a v ostatních zemích o málo později, ovšem např. americký liberalismus na to nereagoval až do krize ve 30. letech 20. století. V měnicích se historických podmínkách liberálové stále silněji pociťovali, že se jim nedaří obhájit názor, že s příchodem průmyslového kapitalismu přišel i všeobecný blahobyt a svoboda pro všechny. Proto se mnozí z nich pustili do revidování raně liberálních předpokladů, že neomezené sledování osobního zájmu vytvoří sociálně spravedlivou společnost. Jelikož se idea ekonomického individualismu ocitla pod stále hustější palbou, liberálové změnili svůj přístup ke státu. Minimální stát z klasické teorie nebyl schopen napravit nespravedlnost a nerovnost uvnitř občanské společnosti. Moderní liberálové proto začali obhajovat ideu intervencionistického státu.

⁶ Sumner, W.: *War and Other Essays*. New Haven, Conn. and London 1911, s. 117.

/a/

JOHN STUART MILL

O idejích britského filozofa a politika Johna Stuarta Milla se říká, že jsou „základem liberalismu“. Vytvořil „most“ mezi klasickým a moderním liberalismem a jeho ideje se ohlížejí jak zpátky do první poloviny 19. století, tak dopředu do 20. století. Jeho zájmy byl velmi široké, od politické ekonomie až po kampaně za volební právo žen, ale byly to zejména ideje, které rozpracoval ve své knize *O svobodě*, které představují Milla jako teoretika, jenž obohatil moderní liberální myšlení. V této práci je obsaženo několik nejodvážnějších tvrzení ve prospěch osobní svobody. Mill napsal, že „jedinec má suverenitu nad sebou, nad svým tělem a duší“,⁷ což je v podstatě „negativní“ pojetí svobody, protože líčí svobodu jako absenci jakéhokoli omezování takového jednání člověka, které se týká jen jeho samého. Mill se domníval, že je to nezbytná podmínka svobody, která však sama o sobě nestačí. Považoval svobodu za pozitivní a konstruktivní sílu, která umožňuje jedincům řídit své osudy a životy a získat autonomii, neboli dosáhnout seberealizace.

Na Milla měl silný vliv evropský romantismus. Pojímání lidí jako maximalizátorů prospěšnosti shledal plytkým a nepřesvědčivým. Vášnivě věřil v osobnost, v individualitu, ve specifickou až jedinečnost každého jednotlivého člověka. Svoboda se měřila tím, nakolik umožňovala jedincům rozvoj talentu, dovedností a znalostí a zušlechťování jejich vnímavosti. Mill nesouhlasil s Benthamovým utilitarismem, pokud se jedná o jeho názor, že jednání lze rozlišovat jen podle přinášeného množství rozkoše a bolesti. Podle Milla existují „vyšší“ a „nižší“ rozkoše. Milla zajímala podpora těch rozkoší, které rozvíjejí intelektuální, mravní a estetickou vnímavost jedince. Zjevně se nezajímal o bezduchou honbu za rozkoší, nýbrž o rozvíjení osobnosti a prohlásil, že by byl raději „neukojeným Sokratem než ukojeným bláznem“. Jeho teorie se stala základem pozitivní teorie svobody. Mill nicméně dospěl k závěru, že by stát měl zasáhnout a vést jedince k osobnímu růstu a k „vyšším rozkoším“, protože se podobně jako Tocqueville obával rozšíření konformismu ve společnosti. Na jedné straně sice podporoval šíření vzdělání jako snad nejlepšího způsobu naplnění života jedinců, ale na druhé straně se obával, aby státní školy nevedly k tomu, že každý bude mít stejné názory a přesvědčení.

⁷ Mill, J. S.: *Utilitarianism, On Liberty and Consideration on Representative Government*. London: Dent 1972, s. 73.

/b/

POZITIVNÍ SVOBODA

K ráznému rozchodu s raně liberálním učením došlo na konci 19. století, kdy svá díla vydával T. H. Green. Podle Greena zplodila neomezená honba za ziskem, kterou obhajoval klasický liberalismus, nové formy bídy a nespravedlnosti. Ekonomická svoboda malé skupiny lidí mařila životní šance mnoha dalších lidí. V návaznosti na J. S. Milla odmítl raně liberální pojetí lidí jako v podstatě sobeckých maximalizátorů prospěšnosti a předložil optimističtější pohled na lidskou přirozenost. Lidé podle něj mají soucit jeden s druhým a jsou schopni chovat se altruisticky. Jedinec má nejen osobní, ale i společenskou odpovědnost, a proto je s dalšími jedinci svázán pouty starostlivosti a empatie. Toto pojetí lidské přirozenosti bylo zjevně ovlivněno socialistickými idejemi, které stavěly do popředí společenskou a kooperativní přirozenost člověka. Greenovy ideje proto dostaly nálepku „socialistický liberalismus“.

Green zaútočil i proti klasicko-liberálnímu pojetí svobody. Negativní svoboda odstranila pouze vnější zábrany, které svazovaly jedince, a vytvořila osobní svobodu volby. V případě podnikatele zainteresovaného na maximalizaci zisků by negativní svoboda zdůvodnila, že může zaměstnávat nejlevnější pracovní síly, např. děti místo dospělých nebo ženy místo mužů. Ekonomická svoboda by tak mohla vést k vykořisťování. Green tvrdil, že pracovní smlouvy neuzavírají svobodní ani rovnoprávní jedinci. Dělníci jsou někdy nuceni přijmout zaměstnání, protože jejich jedinou alternativou je bída a hlad, zatímco zaměstnavatelé mají obvykle přepychové možnosti vybrat si z davu dělníků. Svoboda volby na trhu je tedy neadekvátní koncepcí osobní svobody.

Namísto negativní svobody předložil Green ideu pozitivní svobody. Svoboda je podle něj možnost jedince rozvinout svou osobnost, tj. možnost jedince realizovat svůj potenciál, získat dovednosti a znalosti a dosáhnout seberealizace. Neomezený kapitalismus ovšem nedává všem jedincům stejné možnosti seberealizace. Dělnická třída je například odstrkována, protože je znevýhodněna bídou, nemocemi, nezaměstnaností a nevědomostí. Negativní svoboda dává jedincům pouze „svobodu“ myslet a jednat tak, jak se jim líbí, zatímco pozitivní svoboda znamená „osvobození“ od sociálních zlořádů, které mrzačí životy lidí. Toto pojetí pozitivní svobody zaujímalo důležité místo v liberálním učení 20. století. Když Franklin Roosevelt a Winston Churchill vyjmenovali v roce 1941 v Atlantické chartě „čtyři svobody“, za něž bojují ve 2. světové válce, zařadili mezi ně i „osvobození od strachu“ a „osvobo-

zení od nouze“. Beveridgeova zpráva z roku 1942 jako základní dokument sociálního státu ve Velké Británii také obhajovala pozitivní svobody, tentokrát osvobození od „pěti obrů“ v podobě „nouze, nemocí, nevědomosti, špíny a lenosti“.

Jestliže tedy tržní společnost nedává jedincům rovné možnosti růstu a rozvoje, lze toho podle moderních liberálů dosáhnout pouze kolektivním postupem, kterého se ujme stát. Green pod vlivem Hegela věřil, že stát má sociální odpovědnost a povinnosti vůči svým občanům, a pohlížel na stát nejen jako na ohrožení osobní svobody, ale v jistém ohledu i jako na garanci osobní svobody. Na rozdíl od raných liberálů pohlíželi moderní liberálové na stát pozitivně jako na stát, který plní širokou škálu sociálních a ekonomických funkcí.

Třebaže to znamenalo jednoznačnou revizi klasických liberálních idejí, nedospělo to až do opuštění základního principu liberálního myšlení. Moderní liberálové se přiblížili k socialismu, ale nestaví společnost nad jedince. Podle T. H. Greena spočívala například svoboda v tom, že jedinec koná morálně. Stát nemůže donutit lidi, aby byli dobří, může jen vytvořit podmínky, v nichž by lidé dělali odpovědnější morální rozhodnutí. Změnila se rovnováha státu a jedince, ale základní věrnost potřebám a zájmům jedince zůstala. Změnil se zejména způsob, jakým lze podle liberálů nejlépe dosáhnout osobní svobody.

/c/

WELFARISMUS

Dvacáté století bylo svědkem růstu státního intervencionismu ve většině západních zemích a v některých rozvojových státech. Většinou mělo toto zasahování podobu sociální péče, tj. snahy vlády přispět k překonání bíd, nemocí a nevědomosti poskytováním sociální podpory. Jestliže byl pro 19. století typický minimální stát, v dvacátém století byl moderní stát státem pečovatelským neboli sociálním. Byl to výsledek působení různých historických a ideologických faktorů. Vlády se například snažily o to, aby měly co nejefektivnější národní hospodářství, co nejvíce zdravých pracovních sil a co nejsilnější armádu. Dostali se i pod tlak nových voličů (průmyslových dělníků a někde i rolnictva), kteří požadovali sociální reformy. Politická argumentace ve prospěch welfarismu neměla podobu nějaké ideologie. Oháněli se jím, i když po svém, socialisté, liberálové, konzervativci a občas i fašisté. V rámci liberalismu obhajovali sociální péči moderní liberálové, kteří se tak jasně odlišili od

klasických liberálů, kteří vyznávali výhody „svěpomoci“ a osobní odpovědnosti.

Moderní liberálové založili svou argumentaci ve prospěch welfarismu na stejných možnostech nebo rovných příležitostech. Jestliže jsou někteří jedinci či skupiny znevýhodněni svou sociální situací, pak má stát sociální odpovědnost čili povinnost tuto znevýhodnění odstranit nebo alespoň oslabit. Tato odpovědnost se promítla do vzniku sociálního státu. Rozšíření odpovědnosti vlády ovšem neukrajovalo z osobních práv jedinců, ale naopak je rozšiřovalo. Občané získali sociální a ekonomická práva, jako je právo na práci, právo na vzdělání a právo na slušné bydlení. Podle klasických liberálů si občan mohl nárokovat jen negativní práva, tj. taková, která závisela na omezení pravomocí vlády. Týká se to většiny tradičních občanských svobod, které liberálové uznávali, jako je svoboda projevu, náboženského vyznání a shromažďování. Tato práva tvoří „soukromou sféru“, které se vláda nemá dotýkat. Sociální práva jsou práva pozitivní, protože je mohou uspokojit jen pozitivní kroky vlády poskytováním státních důchodů, podpor a třebas státem financovaných zdravotnických a vzdělávacích služeb.

Liberální strany a liberální vlády se v 20. století zasazovaly za věc sociální péče. Základy sociálního státu položila ve Velké Británii před 1. světovou válkou liberální vláda premiéra Asquitha, která zavedla starobní důchody a omezený systém zdravotního pojištění a pojištění proti nezaměstnanosti. Liberální strana (dnes Liberálnědemokratická) zůstala moderní liberální stranou svým lpěním na principech sociální péče. Když po 2. světové válce Attleeho labouristická vláda rozšířila ve Velké Británii sociální stát, postupovala podle tzv. Beveridgeovy zprávy (1942), tj. podle plánu moderního liberála Williama Beveridge. Zpráva slibovala vytvořit komplexní systém sociálního zabezpečení, který by provázel všechny občany „od kolébky po hrob“. Kanadská Liberální strana vedla podobnou kampaň za politiku všeobecné sociální péče proti Progresivní konzervativní straně, která hájí osobní odpovědnost a neomezené podnikání.

Ve Spojených státech vznikl liberální welfarismus ve 30. letech za prezidentování F. D. Roosevelta. Ideje ekonomického individualismu a svěpomoci měly převahu po celou první čtvrtinu 20. století, ale prezident Roosevelt zavedl v rámci „Nového údělu“ státní podpory pro nezaměstnané, důchodce, děti, vdovy a nevidomé. Liberalismus Nového údělu přežil i Rooseveltovu smrt v roce 1945 a vrcholu dosáhl v 60. letech v politice „Nových hranic“ Johna Kennedyho a v programu Lyndona Johnsona „Velká společnost“. Ta se zaměřila na rozšíření občan-

ských práv amerických černochů a na boj s bídou a špínou v amerických městech. Idea pozitivní diskriminace, jíž se v USA říká „afirmativní akce“, znamená, že někteří jedinci a skupiny mají právo na speciální odškodnění za svou nepříznivou sociální situaci. Je také výsledkem liberální oddanosti myšlence stejných či rovných možností. Ve Spojených státech se tento princip od 60. let široce využívá například k rozšíření sociálních možností pro černochy ve světle jejich nízkých příjmů, vysoké míry nezaměstnanosti a nedůstojného bydlení. Černí studenti se často mohou dostat na střední či vysoké školy s nižšími předpoklady ve srovnání s jejich bílými vrstevníky. Princip pozitivní diskriminace se samozřejmě nemusí vztahovat jen na rasové znevýhodnění a může se stejně dobře použít i ke kompenzaci nepříznivé sociální situace, která vyplývá z pohlaví, věku nebo invalidity.

/d/

KEYNESIANISMUS

Kromě poskytování sociální péče usilovaly vlády západních zemí ve dvacátém století o dosažení prosperity i „řízení“ svých ekonomik. Znovu to znamenalo odmítnutí liberálního myšlení, konkrétně pak jeho víry v samoregulační volný trh a doktrínu *laissez-faire*. K zavržení *laissez-faire* došlo kvůli narůstající složitosti průmyslových kapitalistických ekonomik a jejich zřejmě neschopnosti zaručit všeobecnou prosperitu, kdyby se všechno ponechalo jen na tržních silách. Velká hospodářská krize ve 30. letech, kterou odstartoval krach na Wall Street v roce 1929, vedla k vysoké nezaměstnanosti v celém industriálním a většině rozvojevého světa. Byla to nejdratičtější ukázka nedostatku volného trhu. Po 2. světové válce zahájily v podstatě všechny západní země politiku ekonomického intervencionismu ve snaze zabránit návratu k předválečné úrovni nezaměstnanosti.

Intervencionistická politika se do značné míry řídila pracemi britského ekonomu a moderního liberála Johna Maynarda Keynesa. V *Obecné teorii zaměstnanosti, úroků a peněz* (1936) Keynes zapochyboval o klasické ekonomické teorii a odmítl klasickou víru v samoregulační trh. Klasičtí ekonomové tvrdili, že na problém nezaměstnanosti a vlastně na všechny ekonomické problémy existuje „tržní řešení“. Nezaměstnanost by klesla, kdyby mohly klesnout mzdy, a naopak neklesne, když bude pod tlakem odborů úroveň mezd nepružná. Dělníci se podle tohoto názoru vlastně sami svými mzdovými požadavky „vytlačili z trhu práce“. Podle Key-

nese byla ovšem úroveň ekonomické aktivity, a tedy i zaměstnanosti určována úhrnnou poptávkou v ekonomice. Tvrdil, že kdyby se úroveň mezd snížila, spadla by i kupní síla v rámci ekonomiky a s ní i úhrnná poptávka. Když budou mít lidé v peněženkách méně peněz, firmy budou vyrábět méně zboží a výsledkem bude rostoucí nezaměstnanost. Volný trh tedy může spirálovitě klesat dolů do krize a nebude schopen se oživit, k čemuž podle Keynesa došlo právě ve 30. letech. Na rozdíl od předešlých obchodních cyklů neskončila Velká hospodářská krize „přirozeným“ odrazem ode dna. Nezaměstnanost sice kulminovala na počátku 30. let a ve většině zemí poté došlo k postupnému ozdravování, ale žádný rychlý návrat k prosperitě 20. let se nekonal.

Podle Keynesa by vlády mohly „řídít“ ekonomiku ovlivňováním úrovně úhrnné poptávky. Vládní výdaje jsou vlastně poptávkovou „injekcí“ do ekonomiky. Když staví školu, vytváří vláda pracovní místa pro stavební dělníky i poptávku po stavebních materiálech a výsledek se projeví v celé ekonomice, protože stavební dělníci budou mít více peněz k nákupu více zboží. Tomu Keynes říkal „multiplikační efekt“. Daně na druhé straně „odčerpávají“ mízu z ekonomiky, snižují úhrnnou poptávku a tlumí ekonomickou aktivitu. V dobách vysoké nezaměstnanosti Keynes doporučoval, aby vláda zvýšila objem peněz a úvěrů v ekonomice (tzv. *reflace*) buď tak, že zvýší vládní výdaje, nebo sníží daně. Nezaměstnanost tedy lze řešit nikoli neviditelnou rukou kapitalismu, ale vládními zásahy, v tomto případě deficitním rozpočtem neboli doslova „nadměrným utrácením“. Keynesovo řízení poptávkou tak slibovalo vybavit vlády možnost řídit úroveň nezaměstnanosti a tempo růstu, a tak zajistit všeobecnou prosperitu.

Stejně jako tomu bylo v případě sociální péče, i v ekonomickém řízení viděli moderní liberálové konstruktivní sílu schopnou obnovit prosperitu a harmonii občanské společnosti. Keynes se nestavěl proti kapitalismu a v jistém smyslu byl jeho zachráncem. On jenom tvrdil, že *neomezené* soukromé podnikání je nefunkční ve složitých industriálních společnostech. První, i když omezený pokus o uplatnění Keynesových idejí v praxi podnikli v USA během „Nového údělu“ prezidenta Roosevelta. Rooseveltovo lpění na vyrovnaném rozpočtu a jeho následné odmítnutí povolit vyšší vládní výdaje na projekty veřejných prací, které převyšovaly příjmy z daní, však vedly jen k velice pomalému poklesu nezaměstnanosti. Velkou hospodářskou krizi fakticky ukončilo až podstatné zvýšení rozpočtových výdajů na armádu, která se připravovala na válku, a nikoli cílevědomá snaha o řešení nezaměstnanosti. Zcela transparentní to bylo v Německu, kde Hitler snížil nezaměstnanost o polo-

vinu během osmnácti měsíců po nástupu do funkce kancléře v roce 1933. Nezaměstnanost se tedy v meziválečném období léčila nechtěným keynesianismem. Ke konci 2. světové války však už měly Keynesovy ideje na Západě váhu ekonomické víry a vytlačily starší víru v *laissez-faire*. V podstatě všechny země se při obnově poválečné ekonomiky a při plánování dalšího růstu řídily idejemi ekonomického řízení. Keynesianismus byl oslavován jako klíč k „dlouhé konjunkturu“, tj. k historicky nevídanému ekonomickému růstu v 50. a 60. letech, kdy bylo alespoň na Západě dosaženo všeobecného dostatku. Celou tuto dobu neměly Keynesovy ideje konkurenci a těšily se naopak podpoře konzervativních, socialistických i liberálních stran. Až do nových ekonomických těžkostí v 70. letech keynesianismus nikdo na industriálním Západě nezpochybňoval, ale poté se znovu začaly objevovat sympatie k teoriím klasické politické ekonomie.

15/ VÍTĚZNÝ LIBERALISMUS?

Liberální hodnoty a ideje nepochybně triumfují na industriálním Západě, tj. v tzv. „prvním světě“ – v Evropě, v Severní Americe, v Australasii atd. V 19. století si tyto země osvojily ideje omezené a zastupitelské vlády a rozvinuly moderní kapitalistické ekonomiky. Podle Francise Fukuyamy však liberální demokracie dnes stojí na pokraji celosvětového vítězství, protože její hodnoty brzy zvítězí i v komunistickém „druhém světě“ – v Sovětském svazu, ve východní Evropě a v Číně – i v rozvojevém „třetím světě“ – v Africe, v Asii a v Jižní Americe. Fukuyama to ohlásil jako „konec historie“. K dramatickým událostem bezpochyby došlo a nejpozoruhodnější byly ve východní Evropě, kde v letech 1989–1990 vlna lidových povstání postupně smetla v jedné zemi po druhé komunistickou vládu jedné strany. Sovětský svaz, první komunistický režim na světě a v mnoha směrech i vzor pro další komunistické státy, prošel od jmenování Michaila Gorbačova do čela sovětského státu v roce 1985 procesem hlubokých reforem. K reformám došlo i jinde, například v Jižní Africe, kde demontáž apartheidu vedla v roce 1990 k propuštění politických vězňů, mezi nimi i Nelsona Mandely, ke zrušení zákazu Afrického národního kongresu a k vyhození většiny rasistických zákonů ze sbírky.

Mnoho z těchto reforem má jednoznačný liberální charakter, což jen upevnilo Fukuyamův názor, že se liberální demokracie zanedlouho stane dominantní ideologií na celém světě. Nejvíce patrné je to v bývalých komunistických zemích, kde politické reformy znamenaly obnovení občanských svobod a pluralitního politického systému a kde ekonomická reforma znamenala nahrazení centrálního plánování soukromým podnikáním a trhem. Víra v konečný triumf liberalismu se zakládá na předpokladu, že tak jak společnosti dospívají a vyvíjejí se, procházejí téměř přirozeně procesem „liberalizace“. V politickém životě bude vzdělanější obyvatelstvo požadovat svobodu projevu a právo účasti na pluralitním politickém systému. Pokud jde o ekonomický život, industriální společnost je prostě příliš složitá, než aby ji uřídila vláda či jiný centrální orgán, a proto se řízení musí ponechat na „neviditelné ruce“ tržních sil. Fukuyamova teze tedy v mnoha směrech vychází ze staré liberální víry v pokrok a z optimistické víry v nadřazenost liberálních hodnot a teorií.

Triumfální pochod liberalismu však mohou zpomalit různé nové politické síly. V mnoha zemích třetího světa zůstaly socialistické a nacionalistické ideje ve svých pevných pozicích opevněných politickou kulturou a tradicemi, které staví do popředí význam sociální skupiny, a ne jedince spoléhajícího na vlastní síly a sledujícího osobní zájmy. Ani tam, kde došlo k politickým změnám, nedošlo vždy k procesu „liberalizace“. Náboženský fundamentalismus je stále mocnější silou světové politiky zvláště v severní Africe a v Asii. Islámská idea „teokratického státu“ a návrat k tradičním náboženským hodnotám ostře kontrastují s liberálním pojetím osobní svobody a s liberálním viděním politiky jako sekulární a racionální činnosti. „Smrt komunismu“ v Sovětském svazu a ve východní Evropě uvolnila z řetězu staré temné politické síly, zejména nacionální šovinismus a rasismus, což svědčí o tom, že pokojný a hladký přechod k liberální demokracii není v žádném případě zákonitostí. Kromě toho ani tam, kde druhý a třetí svět převzal ideje západního liberalismu, ani tam není zdaleka jisté, k jakému druhu idejí, totiž k jakému druhu liberalismu, se hlásí.

Je těžké vyhlášovat blížící se celosvětový triumf liberalismu, když liberalismus nabízí světu nejednoznačné a rozporuplné dědictví. Byly například revoluce ve východní Evropě v roce 1989 výrazem touhy po kapitalismu volného trhu, po osobní odpovědnosti a svépomoci, nebo požadovaly ekonomické a sociální jistoty pomocí řízené ekonomiky a pečovatelského státu? Ironie tvrzení, že liberalismus zvítězil, tkví v tom, že se na konci 20. století s novou intenzitou objevily rozpory mezi klasickým a moderním liberalismem. Až do 70. let dominovaly moderní

liberální ideje v podobě welfarismu a keynesianismu, zatímco nadšení pro volný trh se považovalo pouze za „liberalismus devatenáctého století“. Názory moderních liberálů se v mnoha západních zemích vyšvihly až do postavení dominantních ideologií a podporovaly je socialisté, konzervativci i liberálové. Ale v poslední čtvrtině 20. století došlo k značnému oživení zájmu o klasický liberalismus, jemuž se někdy říká neoliberalismus. První zájem projevil relativně malé skupiny intelektuálů, k nimž patřil i Friedrich Hayek, jehož kniha *Cesta do otroctví* vyšla v roce 1944, nebo americký ekonom Milton Friedman, autor knih *Kapitalismus a svoboda* (1962) a *Svoboda volby* (1980). Jejich ideje převzaly politické strany Nové pravice, zejména Konzervativní strana ve Velké Británii pod vedením Margaret Thatcherové a Republikánská strana v USA za prezidentství Reagana.

Obroda klasického liberalismu byla reakcí na počátek světové ekonomické recese v 70. letech. Keynesiánská a welfaristická politika se podepsaly na „dlouhé konjunkturu“ v 50. a 60. letech a na zvýšení životní úrovně. Když ekonomický růst ztratil dech, začaly pochyby o ekonomických a politických dogmatech a přinejmenším ve Velké Británii a ve Spojených státech byly nakonec převálcovány obnovenou vírou ve volný trh a v hodnoty osobní odpovědnosti. Příští kapitola se bude podrobněji zabývat idejemi Nové pravice a politikou Thatcherové a Reagana. Oživení zájmu o klasický liberalismus nicméně vytvořilo příznak rozpolcené ideologie, k jejímž dědicům patří jak sociální demokraté, tak praví konzervativci. Přesné dědictví liberalismu tak zůstává předmětem vášnivých politických svárů.

KONZERVATISMUS

/1/ ÚVOD

V běžné řeči má slovo „konzervativní“ celou řadu významů. Může označovat umírněné nebo opatrné chování, konvenční a konformistický životní styl, odmítání změn nebo strach ze změn. Slovo „konzervatismus“ bylo poprvé použito k pojmenování samostatné politické ideologie v první polovině 18. století. Jeho ideje se objevily jako reakce na zrychlující se tempo politických a ekonomických změn, které v mnoha ohledech zahájila Francouzská revoluce v roce 1789. Jeden z prvních a v mnoha směrech klasický výklad konzervativních principů obsahuje kniha Edmunda Burkeho *Úvahy o revoluci ve Francii* (1790), v níž projevuje hlubokou lítost nad revoluční výzvou hzenou ancien régime rok předtím. V 19. století se západní země měnily pod tlakem industrializace, což se projevilo růstem liberalismu, socialismu a nacionalismu. Zatímco tyto ideologie kázaly reformy a občas podporovaly i revoluce, konzervatismus bránil tradiční společenské zřízení.

Tyto počátky měly na charakter konzervativní ideologie hluboký dopad. Do určité míry je například pravda, když se tvrdí, že konzervativci přesně vědí, pro co a proti čemu jsou. V tomto smyslu byl konzervatismus pojímán jako negativní filozofie, protože hlásal odpor nebo alespoň opatrný přístup ke změnám. Jestliže však konzervatismus není nic jiného než impulzivní obrana statu quo, bude to spíše politický postoj než ideologie. Mnoho lidí či skupin bylo skutečně považováno za „konzervativní“ v tom smyslu, že se stavěli na odpor změnám a přitom se o nich zcela jistě dalo říci, že se nehlásí ke konzervativnímu politickému přesvědčení. Například stalinisté v Sovětském svazu, kteří se postavili proti Gorbačovovu programu politických a ekonomických reforem, nebo britská Labouristická strana, která vedla kampaně za zachování sociálního státu, jsou ve svých přístupech „konzervativní“, i když zcela jistě nejsou